

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.15:346.16»19/20»

О. А. ГАВРИЛЕНКО,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри теорії та історії держави і права

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВОВІ ОСНОВИ МАЙНОВОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Висвітлено досвід правового регулювання різних видів страхування майна в українських губерніях, які входили до складу Російської імперії. Встановлено, що у той час поступово напроцьовувалися норми, якими регламентувалися раніше незнані типи майнового страхування – від вогню, страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів тощо. Зроблено висновок, що становлення та розвиток майнового страхування на території сучасної України відбувається вже з античних часів та поступово розвивається від простих до більш складних і розвинених форм.

Ключові слова: *правове регулювання, джерело права, майно, страхування, страховий поліс, українська губернія.*

Протягом останніх десятиліть в Україні відбувається поступальне зростання ролі страхування як основного інструменту (засобу) зниження ризиків в умовах ринкової економіки. Відповідно до Закону України «Про страхування», прийнятого Верховною Радою 7 березня 1996 р. (в редакції Закону від 4 жовтня 2001 р.) під страхуванням нині розуміється «вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів» [1, ст. 1]. Німецький економіст А. Манес, підкреслюючи роль страхування у сучасній державі, зауважував, що йому «має бути відведене визначне місце, оскільки воно у всіх своїх різновидах зручним та надзвичайно доцільним способом служить забезпеченню матеріального благополуччя людини» [2, с. 5].

Водночас слід зауважити, що в нинішніх умовах, коли триває активний розвиток вітчизняного страхового ринку, його поступ у деяких випадках обмежується недосконалістю правового регулювання страхових відносин. Досить часті зміни страхового законодавства (лише до

Закону України «Про страхування» з часу його прийняття було внесено близько трьох десятків поправок і доповнень), а також певна непослідовність його розвитку, наявність лагун і протиріч між різними нормативними актами, вимагають системного наукового вивчення як страхового права загалом, так і субінституту майнового страхування зокрема. При цьому слід зважати й на той факт, що питома вага договорів майнового страхування у загальному обсязі страхування значно перевищує особисте страхування, зокрема й за такими критеріями, як загальна сума страхових внесків і загальна сума здійснених страхових виплат.

Звичайно, питанням правового регулювання страхової діяльності у Російській імперії вже приділялася певна увага. Серед найвідоміших можемо назвати наукові дослідження В. В. Алєнічева, М. О. Белоцвєтова, О. І. Райляна та ін. Водночас, особливості правової регламентації майнового страхування в українських губерніях у ХІХ – на початку ХХ ст. досі не знаходили спеціального висвітлення у працях вітчизняних правознавців.

Як свідчать джерела, на території сучасної України майнове страхування (зазвичай, у досить примітивній формі взаємного страхування) виникло ще за часів античності [3, с. 29] та було щільно пов'язане з розвитком морської торгівлі. При взаємному страхуванні ставилася мета забезпечити відшкодування збитків від

стихійного лиха кожного учасника фіасу – торговельної спілки або союзу перевізників за рахунок усіх його членів [4, с. 120]. Ця ж форма страхування була притаманною і чумацькій торгівлі, яка почала набувати широкого розвитку вже з XIV ст. [5]. У той самий час застосовували її також і генуезькі купці, що доправляли крам до Кафи, Феодосії, Чембало, Балаклави, Монкастро, Білгорода-Дністровського та інших італійських факторій, розташованих на північному узбережжі Чорного моря [4, с. 122]. Окрім того, у період пізнього Середньовіччя в українських містах розповсюджується гільдійно-цехове страхування, характерною рисою якого було виокремлення із загального страхового фонду спеціальних фондів (сирітських, вдовиних), а також страхових кас, до участі у яких відтепер залучалися й сторонні особи. Отже, у ході розвитку суспільних відносин гільдійно-цехове страхування втрачало обмежений, корпоративний характер, переростаючи межі організації, яка призначалася для надання взаємодопомоги виключно своїм членам [3, с. 13]. Середньовічне страхування порівняно з тим, яке було характерним для античного часу, вирізнялося вже ширшим страховим забезпеченням. Перелік страхових випадків, який сформувався у процесі вдосконалення страхової взаємної допомоги, охоплював майже усі їх види, притаманні сучасному майновому страхуванню [6, с. 10].

В епоху капіталізму, яка, з огляду на тематику цієї статті, власне, цікавитиме нас найбільше, характерною стала комерціалізація страхування, його спрямованість на отримання прибутку [7, с. 67]. На початковому етапі, що відповідав періоду первісного нагромадження капіталу, страхування здійснювалося одноосібними страховиками. На другому етапі (період вільного підприємництва) з'явилися та набули розвитку страхові товариства: акціонерні та взаємні. У зв'язку зі зростанням ролі страхових товариств у капіталістичному господарстві виникла необхідність у створенні стрункої системи норм права, які б регулювали усі сфери їх діяльності.

Вже до середини XIX ст. у сфері майнового страхування широко укладалися різноманітні договори, зокрема: страхування майна від вогню, страхування від крадіжок зі зломом, транспортного страхування, сільськогосподарського страхування тощо. Як зауважують дослідники, найбільшого поширення в українських губерніях Російської імперії набуло страхування від вогню. Це пояснюється

широким використанням у будівництві натуральних легкозаймистих матеріалів, а також недосконалістю протипожежної техніки того періоду, і як наслідок – підвищеним ризиком знищення або пошкодження майна пожежею [8, с. 214].

Страхування від вогню здійснювалося у кількох формах. Найчастіше з другої половини XIX ст. практикувалося взаємне земське страхування від вогню [9], що являло собою обов'язкове або добровільне державне страхування [10, с. 95, 112], а також страхування від вогню, яке здійснювали численні акціонерні та взаємні страхові товариства на добровільній основі. Взаємне земське страхування полягало у формуванні особливого грошового капіталу, з якого згодом виплачувалася винагорода власникам застрахованих будівель, ушкоджених або знищених внаслідок пожежі. Страховий капітал акумулювався за рахунок внесків, що надходили від власників застрахованих споруд [11, с. 244]. Відповідно до норми ст. 17 Положення про взаємне земське страхування, для кожної будівлі призначалася страхова сума, відповідно до якої здійснювалися страхові внески та у випадку пожежі видавалася компенсація власникові [11, с. 244].

Виплата за знищені вогнем будівлі, відповідно до ст. 40 Положення, мала сплачуватися «без затримки, окрім випадків, коли є ґрунтовний привід припускати, що причиною пожежі був намір самого страхувальника» [11, с. 246]. Виплата страхової суми здійснювалася товариством у термін, встановлений полісними умовами. Наприклад, у Південному страховому від вогню товаристві, зареєстрованому в м. Одесі [12], відповідно до § 37 Полісних умов було встановлено, що сплата винагороди здійснюється страхувальникові або спадкоємцеві його прав не пізніше одного місяця від дня укладення угоди сторін щодо суми збитку або від дня судового рішення, що набрало законної сили [13, с. 21]. Після виконання своїх обов'язків товариство вступало в усі права страхувальника щодо третіх осіб, відповідальних за завдання збитків [13, с. 18].

Важливе місце серед різновидів майнового страхування посідало і транспортне страхування суден та вантажів. Найпершим за часом виникнення та найбільш розвиненим за рівнем правової регламентації можна вважати морське страхування. Найдавніші норми законодавства, що регламентували цей вид страхової діяльності у Російській імперії, знаходимо у другій частині Статуту купецького водоходства

1781 р. Подальшого розвитку вони набули у новому Статуті 1846 р. [14, с. 546]. Окрім того, страховим компаніям було дозволено керуватися своїми власними статутами у частині, що не суперечила Статуту торговельному [15, с. 1019], а також посилалися на правила інших держав у частині, не врегульованій Статутом торговельним та міжнародними договорами.

Договір морського страхування міг укладатися на різноманітних умовах, які вказувалися у полісі. Спеціальних вимог до форми поліса законодавством не встановлювалося, але ст. 568 Статуту торговельного містила перелік низки відомостей, які обов'язково повинні були знайти відображення у полісі. Так, поліс мав містити інформацію: про учасників страхування; про предмет страхування із зазначенням його вартості та кількості; чи страхується корабель або вантаж цілком або лише його частина; діє договір у мирний чи у воєнний час; про страховий випадок; чи відповідає страховик за випадок, який вже міг статися, або лише за майбутній; про термін страхування; про маршрут корабля; про страхову премію та процедуру її виплати [15, с. 1020–1021]. Окрім того, у полісі могли міститися будь-які умови, внесені за взаємною згодою сторін, що домовлялися.

У практичній діяльності страхових товариств при укладенні договорів морського страхування широко застосовувалися також Гамбурзькі правила морського страхування 1867 р. [16]. Основною перевагою цього джерела права була більша чіткість трактування взаємних зобов'язань та детальне опрацювання окремих пунктів умов. При укладанні договору Гамбурзькі правила, порівняно зі Статутом торговельним, надавали учасникам страхування значно більше можливостей для забезпечення власних ризиків.

Про те, наскільки широко використовувалися Гамбурзькі загальні правила морського страхування у діяльності страхових товариств в українських губерніях Російської імперії, можна судити з практики вирішення спорів у сфері морського страхування. Прикладом може служити справа, що розглядалася в Одеському комерційному суді у серпні 1905 р. [17]. Як свідчать її матеріали, 15 червня 1905 р., під час масових заворушень, що відбувалися в Одесі, юрба захопила пароплав «Віра», який стояв у порту, вигнала команду та підпалила його. Як наслідок, пароплав згорів з усім майном, оскільки юрба та війська перешкоджали намаганням капітана потрапити на корабель та

вжити заходів щодо припинення пожежі. Страхове товариство, у якому було застраховано пароплав, відмовило власникові у виплаті страхової винагороди, аргументуючи це тим, що судно було застраховане «лише від морських небезпек», що відповідно до § 101 Гамбурзьких правил виключало військову небезпеку, а безладдя близько межують із військовими подіями і тому можуть розглядатися як підстава для звільнення страховика від відповідальності.

Одеський комерційний суд задовольнив пред'явлений власником судна позов, і на це рішення страховиком було подано апеляційну скаргу. Судовий департамент Урядуючого Сенату також не погодився з доводами відповідача, зазначивши, що за точним змістом § 101 і 69 Гамбурзьких правил при страхуванні із застереженням «тільки від морських небезпек» страхове товариство не несе відповідальності лише за збитки, заподіяні безпосередньо військовими небезпеками, але відповідає за будь-який інший ризик. Виключення військових небезпек із загального правила про відповідальність страховика за усі ризики, що пов'язані з плаванням та стоянкою в порту, не підлягає поширювальному тлумаченню, а проведена відповідачем аналогію між безладдями та воєнними діями брати до уваги не можна. Із цих міркувань Сенат визнав рішення Одеського комерційного суду вірним [17]. Отже, аналіз матеріалів цієї справи дозволяє дійти висновку, що договір страхування було укладено відповідно до норм Гамбурзьких загальних правил морського страхування, і в процесі вирішення суперечки у судовому порядку як сторони, так і судові органи застосовували винятково положення зазначених правил, норми ж Статуту торговельного під час розгляду справи не використовувалися.

Морське страхування стало підґрунтям для виникнення й розвитку інших видів транспортного страхування – сухопутного та річкового. У Зводі законів Російської імперії не містилося жодних нормативно-правових актів, які б регламентували ці види страхування, тому такі операції на практиці здійснювалися відповідно до полісних умов страхових товариств і положень, опрацьованих для морського страхування.

Наприкінці XIX ст. страхові товариства, поряд з операціями у сфері майнового страхування, які вже широко застосовувалися, розпочали здійснювати й низку нових. Так, навесні 1900 р. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії затвердило «Загальні умови російського страхового товариства «Допомога»

по страхуванню від крадіжок зі зломом» [18], на підставі яких це товариство почало укладати договори страхування від крадіжок зі зломом, а від 1908 р., із затвердженням «Загальних умов страхування від крадіжок зі зломом страхового товариства «Росія» [19], що мало філії практично в усіх українських губерніях, цей вид страхування було включено до сфери діяльності й названого товариства. Умови договору страхування від крадіжок зі зломом, що містилися у цих двох нормативно-правових актах, були майже ідентичними.

Відповідно до норм § 2 та 3 Загальних умов страхового товариства «Допомога», предмет страхування становило усе зазначене у полісі рухоме майно, що перебувало в позначених договором приміщеннях. Цінні папери, готівка та дорогоцінне каміння підлягали страхуванню лише за умови їх зберігання «під замком», а також обліку в касових або інвентарних книгах. Вироби з дорогоцінних металів, художні твори та інші речі, визначені індивідуально, страхувалися або шляхом зазначення у полісі загальної суми їхньої вартості, або шляхом докладного перерахування. Для страхувальників, що здійснювали торговельну діяльність та вели торговельні книги, передбачалася можливість страхувати предмети й товари, не перелічуючи їх докладно, але за умови, щоб під час страхування від товарів та місця їхнього зберігання не змінювалися [18, с. 19].

Одним з факторів, що свідчать про рівень розвитку страхової справи в українських губерніях Російської імперії, стало виникнення інституту страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів. Збільшення на початку ХХ ст. кількості автомобільного транспорту у великих містах спричинило виникнення низки нових проблем, з якими ані законодавець, ані приватні особи раніше не стикалися. Недосконалість автомобільної техніки, а також сам характер експлуатації, що являв підвищену небезпеку для оточуючих, призвели до зростання кількості нещасних випадків, пов'язаних з використанням автотранспорту [20, с. 127, 128]. З огляду на це, міністерством внутрішніх справ 11 травня 1913 р. для страхового товариства «Росія» було затверджено «Загальні умови страхування збитків власників моторних екіпажів» [21, с. 120]. А 30 листопада того ж року на підставі таких самих загальних умов було дозволено здійснення операцій щодо страхування збитків власників «моторних екіпажів» і страховому товариству «Саламандра» [22].

Відповідно до § 1 Загальних умов, за договором страхування збитків власників моторних екіпажів страхове товариство зобов'язувалося відшкодувати страхувальникові збитки, що виникли у останнього внаслідок нещасного випадку, який стався у процесі експлуатації автотранспортного засобу (як у русі, так і на стоянках). Договір страхування укладався у письмовій формі на підставі «письмового оголошення» страхувальника, у якому повинні були міститися відомості, що мали істотне значення для страхування. Ризики, пов'язані з наданням невірних відомостей, поклалися винятково на страхувальника. Документом, що підтверджував укладання договору, служив страховий поліс. Основним обов'язком страхового товариства була виплата страхового відшкодування у разі настання обставин, передбачених договором [21, с. 120].

Здійснений аналіз законодавства щодо правових засад майнового страхування в українських губерніях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. дає можливість дійти наступних висновків. Становлення та розвиток майнового страхування на території сучасної України відбувається вже з античних часів та поступово розвивається від простих до більш складних і розвинених форм. Серед страхових операцій, що здійснювалися у сфері майнового страхування у ХІХ – на початку ХХ ст., найбільшого поширення в українських губерніях Російської імперії набуло страхування від вогню, а також транспортне страхування суден і вантажів. Незважаючи на розмаїтість видів страхових операцій та значну кількість чинних на той час нормативно-правових актів, якими регламентувалися суспільні відносини у сфері майнового страхування, наявними були загальні риси, властиві цьому інституту загалом, основною з яких було те, що до страховика, з огляду на сплачену страхову винагороду, переходило право суброгації¹. З плином часу страхові товариства почали здійснювати різноманітні до того невживані на вітчизняному страховому ринку операції у цій сфері. Нормативно-правовою базою цих видів майнового страхування були численні полісні умови та правила окремих страхових товариств.

¹ Суброгація (від лат. *subrogatio* – заміна) – перехід до страховика на підставі відповідного акта права страхувальника на відшкодування збитків особою, винною у їх завданні, після фактичної сплати страховиком страхового відшкодування.

Список використаних джерел

1. Про страхування : закон України від 07.03.1996 № 85/96Вр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр>. – Редакція від 11.08.2013.
2. Манэс А. Основы страхового дела : сокр. пер. с нем. / А. Манэс. – Репр. изд. – М. : Анкил, 1992. – 112 с.
3. Лиманова М. Я. Страхование: история, действующее законодательство, перспективы / М. Я. Шиманова. – М. : Наука, 1989. – 174 с.
4. Гавриленко О. А. Правове регулювання торговельних відносин у еллінських та генуезьких колоніях Північного Причорномор'я: діахронно-компаративне дослідження / О. А. Гавриленко // Порівняльно-правові дослідження. – 2010. – № 1. – С. 118–124.
5. Слабеев И. Чумацкий промысел на Украине / Игор Слабеев // Научные записки Института истории АН УРСР. – Т. 12. – 1958. – С. 84–112.
6. Гарматій Т. О. Навчально-методичні матеріали з дисципліни «Страхування» для усіх спеціальностей денної та заочної форми навчання / Т. О. Гарматій. – Тернопіль : Екон. думка, 2001. – 92 с.
7. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования / В. К. Райхер. – Репринт. – М. : ЮКИС, 1992. – 282 с.
8. Аленичев В. В. Страхование законодательство России: историко-правовое исследование : монография в 2 т. / В. В. Аленичев. Т. 1: Зарождение, становление и развитие страхового дела. X–XX вв. – М. : ЮКИС, 1997. – 623 с.
9. Устав общества взаимного страхования от огня имуществ землевладельцев Киевской, Подольской и Волынской губерний. – Киев : Тип. С. Кульженко, 1910. – 32 с.
10. Отчет Екатеринославской губернской земской управы о взаимном земском страховании имуществ от огня по Екатеринославской губернии за 1904 год. – Екатеринослав : Тип. губернского земства, 1905. – 291 с.
11. Положение о взаимном земском страховании // Свод законов Российской империи : в 5 кн. – Кн. IV, т. XII, ч. 1 / под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб. : Русское книж. тов. «Деятель», 1913. – С. 243–303.
12. Устав Южного страхового от огня общества. – Одесса : Тип. «Порядок», 1907. – 39 с.
13. Полисные условия Южного страхового от огня общества // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. Отдел второй. – [Изд. офиц.]. – № 53. – Отд. II. – СПб., 12 сент. 1907 г. – С. 16–24.
14. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. 3 : Договоры и обязательства / К. П. Победоносцев. – М. : Статут, 2003. – 622 с. 15. Устав торговый // Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая I составленный. – Т. XI, ч. 2. – СПб., 1903. – С. 965–1070.
15. Гамбургские общие правила морского страхования 1867 года с позднейшими изменениями и дополнениями. – СПб. : Тип. Морского м-ва, 1881. – 109 с.
16. Практика Сената по вопросам морского страхования // Страхование обозрение: ежемес. журнал страховых знаний и вопр. – 1908. – № 7–8. – С. 517.
17. Общие условия страхового общества «Помощь» по страхованию от краж со взломом // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. – Отдел второй. – [Изд. офиц.]. – № 40. – СПб., 15 апр. 1900 г. – С. 18–20.
18. Общие условия страхования от краж со взломом страхового общества «Россия» // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. Отдел второй. – [Изд. офиц.]. – № 49. – Отд. II. – СПб. – 27 мая 1908 г. – С. 6–7.
19. Гавриленко О. А. Адміністративно-правове регулювання дорожнього руху в Україні: історико-правове дослідження / О. А. Гавриленко, С. В. Сезон, В. С. Сезон // Право і безпека. – 2004. – № 4. – С. 127–129.
20. Общие условия страхования убытков владельцев моторных экипажей // Страхование обозрение : ежемес. журн. страховых знаний и вопр. – 1914. – № 9. – С. 120–121.
21. О разрешении страховому Товариществу «Саламандра» производить операции по страхованию убытков владельцев моторных экипажей // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. Отдел второй. – [Изд. офиц.]. – СПб., 1914. – Отдел 2. – Первое полугодие. – № 58. – С. 49.

Надійшла до редколегії 15.10.2013

Гавриленко А. А. Правовые основы имущественного страхования в украинских губерниях Российской империи в XIX – начале XX в.

Проанализирован опыт правового регулирования различных видов страхования имущества в украинских губерниях, входивших в состав Российской империи. Установлено, что в то время постепенно нарабатывались нормы, которыми регламентировались ранее неизвестные типы имущественного страхования – от огня, страхование гражданской ответственности владельцев транспортных средств и т. п. Сделан вывод о том, что становление и развитие

имущественного страхования на территории современной Украины происходило уже с античного времени и постепенно развивалось от простых к более сложным и развитым формам.

Ключевые слова: правовое регулирование, источник права, имущество, страхование, страховой полис, украинская губерния.

Gavrylenko O. A. The Legal Basis of Property Insurance in Ukrainian Provinces of Russian Empire in the XIX-th – early XX-th Centuries

The object of the research is property insurance. The target of the research is the features of legal regulation of insurance activity in Ukrainian provinces of Russian Empire in the XIX-th – early XX-th centuries.

The aim of the article is to disclose the issues of the genesis of property insurance's sub-institution on the territory of Ukraine and to analyze the experience of legal regulation in this sphere on the stage of forming capitalist society.

The need to reach the aim of the research outlined the use of categories and laws of dialectics, as well as other general and special scientific methods: formal and logical, axiological, systematic and historical.

Relevance of the paper is the fact that there is progressively increasing role of insurance as the main instrument (mean) to reduce the risk in the market economy during the past decades in Ukraine. However, it should be noted that its progress in some cases is limited by the imperfection of legal regulation of insurance relations considering present conditions, when there is a continuing active development of the domestic insurance market.

It is found out that within Ukrainian provinces of Russian Empire during the XIX-th – early XX-th centuries norms regulating unknown earlier types of property insurance - fire, insurance of vehicle owners' civil liability, etc. have been gradually elaborated.

The practical significance of the paper is the fact that grounded provisions and conclusions deepen scientific knowledge about legal regulation of insurance. The results can be used in the training process, and, to some extent, to improve the current insurance legislation of Ukraine.

It is concluded that establishment and development of property insurance on the territory of modern Ukraine has been taking place from the ancient times and gradually is evolving from simple to more complex and advanced forms.

Keywords: legal regulation, source of law, property, insurance, insurance policy, Ukrainian province.

УДК 340.123(092)

В. А. ГРЕЧЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ М. І. ЛАНГЕ

Розглянуто основні етапи наукової діяльності М. І. Ланге, досліджено його внесок у розробку історії права Київської Русі, судочинства та доказів і доказування за Руською Правдою.

Ключові слова: історія права, Руська Правда, «звід», доказ, доказування.

Микола Іванович Ланге – видатний учений-юрист і судовий практик. На спеціальному російському сайті, де висвітлюються біографії найвидатніших діячів різних галузей в історії Росії, його віднесено до категорії «Великі люди Росії» [1]. Проте, М. І. Ланге народився, вчився і довгий час працював на території України, тому його з повним правом можна віднести і до видатних імен України.

На жаль, постать М. І. Ланге та його внесок в історико-правову науку недооцінені у вітчизняній історіографії. Нам не вдалося знайти жодної наукової статті, де б розкривався його науковий доробок. Публікації про нього обмежуються короткими біографічними довідками в різних енциклопедичних виданнях – таких як енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, Енциклопедія історії